

Shady Hekmat Nasser, *The Second Canonization of the Qur'ân (324/936): Ibn Mujâhid and the Founding of the Seven Readings*

Leiden-Boston: Brill, 2020, 924 sayfa.
ISBN 9789004401976

EREN PİLGİR*

IV. (X.) yüzyıla kadar kıraatlerin herhangi bir sınırlamaya tâbi tutulmadan tedavülde olduğu müsellemidir. Onları ilk defa sayısal olarak sınırlandıran İbn Mücâhid (ö. 324/936) olmuştur. Dolayısıyla İbn Mücâhid'in söz konusu eylemi hem Doğulu hem de Batılı akademisyenleri onun *Kitâbü's-Sebb'a* adlı eserini derinlemesine ele almaya sevketmiştir. Bu meyanda kaleme alınan kitaplardan biri Nasser'in *The Second Canonization of the Qur'ân (324/936): Ibn Mujâhid and the Founding of the Seven Readings* adlı eseridir.

İlk bölümde kıraat vecihlerinin ortaya çıktığı ve aktarıldığı mekanizmayı "nasıl" sorusu özelinde ele alacağını zikreden yazarın temel argümanları şunlardır: A) Hz. Peygamber ve kıraat *imamları* arasında kusursuz bir aktarım olduğunu göstermek adına *iki râvi kanonu*¹ geriye dönük olarak geliştirilmiştir. B) Şâz kıraatler sadece *resm-i mushafa* uymayan *vecihler* değil, aynı zamanda *icmâya* aykırı olan okuyuşları da kapsar. C) Sözlü gelenek her ne kadar kıraatlerin aktarımında yaygın bir role sahip olsa da yazılı aktarım da kıraatlerin aktarımında en az sözlü gelenek kadar önemlidir ve ilk dönemden itibaren kullanılmıştır (s. 3-4). O, bu bölümde ayrıca kıraat

* Ziyaretçi araştırmacı, Harvard Üniversitesi Sanat ve Bilim Fakültesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü/Visiting Scholar, Harvard University Faculty of Arts And Sciences, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, ORCID: 0000-0002-1077-227X erenpilgir@fas.harvard.edu

DOI: 10.26570/isad.1414850 • Gelis/Received 04.08.2023 • Kabul/Accepted 15.09.2023

Atıf/Citation Pilgir, Eren, "Shady Hekmat Nasser, The Second Canonization of the Qur'an (324/936): Ibn Mujahid and the Founding of the Seven Readings", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 51 (2024): 196-201.

- 1 Yazarın konu hakkında ayrıntılı olarak kaleme aldığı makale için bk. Nasser, "The Two-Râwî Canon before and after ad-Dâni", s. 41-75.

tarihine dair kendi dönemlendirmesini teklif etmektedir: 1. Hz. Osman'ın Kur'an'ı istinsah etmesi, 2. İbn Mücâhid ve yedi kıraatin tesisi, 3. *iki râvi kanonunun* Dâni (ö. 444/1053) ve Şâtîbî (ö. 590/1194) tarafından yayılması, 4. İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) on kıraati sistematize etmesi, 5. Ezher'in 1923 yılında Âsım kıraati Hafs rivayetine bağlı kalınarak gerçekleştirdiği Kur'an edisyonu (s. 9). Yazarın bu eseri, yaptığı dönemlendirmedeki ikinci başlığı, yani *İbn Mücâhid ve yedi kıraatin tesisini* konu edinir. Bir diğer ifadeyle *The Second Canonization of the Qur'an*, İbn Mücâhid zamanında ve onun *Kitâbü's-Seb'a* adlı eserinde kıraatlerin aktarımı ve alımlanışı üzerine bir çalışmadır (s. 2). Dönemlendirmeye geri dönülecek olursa, kanaatimizce beşinci halka bu dönemlendirmede uyumsuzluk arz etmektedir. Zira ilk dört dönemin hemen hepsinde kıraatlerin sayısal olarak sınılandırılması söz konusu iken Ezher'in 1923'te yaptığı, Kur'an'ın bir rivayete göre basımıdır.

Kitabın ikinci bölümü, kıraat ilminin en problemlili konularından biri olan *şâz* kıraatlere hasredilmiştir. Biraz önce zikredildiği üzere Nasser'e göre kıraat ilminde *şâz* kavramı gerek *resm-i mushafa* uymayanları gerekse *icmâya* aykırı olan okuyuşları içermektedir (s. 18). O, tam da bu noktada İbn Mücâhid zamanında tedavülde olmayan ve fakat kısa süre sonra gündeme gelen *iki râvi kanonunu*, *şâz* kıraatler bağlamında gündeme getirir. Aslında bu konuyu özel olarak başka bir makalede ele alan yazar, burada Ebü't-Tayyib İbn Galbûn (ö. 389/998) ve onun Endülüs okulundan öğrencilerinin daha sonra *et-Teyisr* ve *eş-Şâtıbiyye*'de kanonikleşen on dört *râvi* sistemini tesis etmiş olabileceğini tekrar eder (s. 19-20). *İki râvi kanonunun* dışında kalan diğer *râviler* ve onların aktardıkları *vecihlerin* ilerleyen dönemde *şâz* olarak nitelendirilmesini ele alması (s. 19), aslında bu bölümdeki iddiasını ispata yönelik bir çabadır. Yazara göre bazı *râvilerin* zamanla sistemin dışında kalmasının ve dolayısıyla *şâz* olarak nitelendirilmelerinin dört ana sebebi vardır: a) Belli bir grubun standart kıraatinden ayrılma, b) sistemik *kâri*lerle kısa zamanlı çalışma yapma, c) belli bir sistemik kıraat üzerinde uzmanlaşmama, d) kendi kıraat birikimini devam ettirecek öğrenci(ler)e sahip olmama (s. 25). Böylece sistemsel kıraatlerin dışında kalanların niçin *şâz* olduğunu tespit eden müellif, bir sonraki başlığı, zikredilen sebeplerden dolayı sistem dışında kalan yedi kıraat imamının diğer *râvilerinden* vârit olan *şâz* okuyuşlara hasreder (*şevâzzü's-seb'a*). O, konuyu geniş bir örnek havuzuyla ele alarak somuştırmaya çalışır (s. 26-60). Bir diğer alt başlıkta ise ilk olarak kıraat âlimlerinin "isnat doğrulama sistemi"ni uygulamada hadis âlimlerini taklit ettiklerini iddia eder. Binaenaleyh *kurrânın*, muhadislerin hadis rivayetlerini toplamada olduğu gibi, bölge bölge dolaştığını yazar (s. 60). Tâdat edilen iddiaları bir sonraki başlıkta derinleştireceğini ifade ederek devam eden Nasser, aslında zikri geçen sebeplerden dolayı kıraatlerin *isnatlarında* problemlerin oluştuğunu ima eder. Bunlara bir de

unutkanlık, yaşlılık ve titiz olmamayı ekler. Bu çerçevede kıraatle iştilal edenlerin -bunlar kıraat *imamı*, *râvisi* veya *tarikî* olsa da- insan olduğunu, onların da hata yapabileceğini dahası bizatihi onların ellerindeki *rivayetleri* yer yer gözden geçirdiklerinin altını çizer (s. 62-63). Akabinde İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-Seb'a*'da eleştiriye tâbi tuttuğu altmış altı *vechi* ele alır (s. 63-88). Bunlardan kırk dört tanesini üç sınıfa ayırır: 1. Sistemik kıraatlerin kanonik olmayan *râvilerine* ait *vecihler*, 11. birincil nesil *râvilerden* sonraki nesle atfedilen ve yine kanonik olmayan *râviler*le ait *vecihler*, 111. kanonik *râvilerin* öğrencilerine ait *vecihler* (s. 90). Kanaatimizce kitabın en can alıcı yerlerinden biri burasıdır; çünkü o, burada İbn Mücâhid'in bizzat *vecihlere* değil onların aktarıldığı rivayet zincirine itiraz ettiğini beyan ederken bir taraftan dikkate değer bir tespitte bulunmakta diğer taraftan da eserinin üçüncü bölümünde yer verdiği görüşe karşı bir görüş serdetmektedir. Çünkü ona göre hadis sahasında olduğu gibi bir *isnat kritiği* kıraat ilminde olmamıştır; zira elimizde bunun sistematik bir biçimde yapıldığına dair bir eser bulunmamaktadır (s. 107). Yazarın iddiasına büyük oranda katılmakla birlikte İbn Mücâhid'in burada yaptığı işlemin de *isnat kritiği*nden başka bir şey olmadığını ifade etmek durumundayız. Kaldı ki *tahrirat* eserlerinde yer verilen örnekler -her ne kadar hadis ilmindeki gibi sistematik ve kapsamlı olmasa da- bu alanda da *isnat kritiği* olduğu işaret eder.²

Yazar, üçüncü bölümde hadis-kıraat ilişkisini ele alınır.³ Nasser'in bu ilişkiyi ele almasındaki amacı, hadislerin aktarımıyla kıraatlerin aktarımının birbirinden farklı olduğunu göstermektir (s. 103). A) "Kıraat disiplini emekleme döneminde hadis ilminden farklı olarak nasıl gelişti?, B) Kıraat ilmi hadis ilminin metodolojisine nasıl yavaş yavaş adapte oldu? C) Bu disiplin hadis alanının kuralları ve yöntemi tarafından nasıl ele geçirildi?" (s. 100) soruları çerçevesinde konuyu ele alan müellifin ilk iddiası şudur: Kıraat ilmi III. (IX.) yüzyıla kadar hem metodoloji hem de *rivayetleri* değerlendirme noktasında daha çok fıkıh alanından etkilenmişken III. (IX.) yüzyıl itibarıyla yavaş yavaş hadis ilminin tahakkümü altına girmeye başlamıştır. Zira bu durumun bir yansıması olarak kıraatlerin geçerliliği sahih

2 Hâlihazırda üzerinde çalıştığımız "Geleneksel Tahrîrât Ekollerinin Mahiyet ve Yöntem Analizi: *Bedâ'ul-Burhân*'ın Tahkiki Üzerinden Yeni Bir Tahrîrât Okuması" adlı doktora tezimizde bu iddiayı geniş bir şekilde ele aldığımızı ifade etmek isteriz. İsnat kritiği özelinde temel sorumuz ise şudur: *Tahriratın* bir *isnat kritiği* olarak vazedilmesinin imkânı nedir? (bazı *isnat kritiği* örnekleri için bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 367, 468).

3 Eserin bu bölümüne yönelik yaptığımız değerlendirmeler 29-30 Mayıs 2023 tarihlerinde Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi tarafından düzenlenen "Uluslararası Toplumun İnşasında Kur'an ve Sünnet" adlı sempozyumda sunduğumuz "Kıraat-Hadis İlişkisine Dair Çalışmalar ve Düşündürdükleri" adlı tebliğden istifade edilerek hazırlanmıştır.

bir senetle vazedilmeye çalışılır. Başka bir deyişle *tevatür* ile kıraatlerin geçerliliğini ortaya koymada problem gören âlimlerin, bir nevi sahih bir aktarım zincirine yöneldiğini vurgulamaya çalışır (s. 110). Her ne olursa olsun bu yaklaşımın yanlış sonuçlar doğurduğunu iddia eder. Öyle ki kıraat birikimi ile fıkıh birikimi her iki alandaki malumatın aktarımı noktasında aynı metodu takip eder ve ayrıca onların birikimleri bölgeseldir; bir şehirden bir diğerine aktarıldığında söz konusu malumat yanlış anlaşılabilir. İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-Seb'â*'da; "اختلف الناس في القراءة كما اختلفوا في الأحكام"/İnsanlar Fıkıh ilminde olduğu gibi kıraat ilminde de ihtilaf ettiler"⁴ tarzından bir değerlendirmede bulunması, her ne kadar yazar ilgili metne eserinde yer vermese de, Nasser'in görüşünü teyit etmektedir. Fakat hadis ilmi için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Şöyle ki hadis *rivayetleri* kıraat ve fıkıh alanında olduğu gibi çok fazla bölgesel ve kültürel farklılıkları bünyesinde barındırmaz. Ayrıca hadis tahammül yöntemlerinin III. (IX.) yüzyıldan sonra kıraat literatüründe görülmesi de kıraat ilminin hadis ilminden etkilenmiş olduğuna dair göstergelerden bir diğeridir (s. 130).

Ona göre kıraat ilminde kıraat *imamları* ve onların *râvileri* ile kıraat *imamları* ve Hz. Peygamber arasındaki nesle dair *isnatlar* problem arz etmektedir. Mesela o, İbn Mücâhid'in *isnadı* yedi kıraatte durur ve geriye gitmez der (s. 110-11). Bu bağlamda II. (VIII.) yüzyıl itibarıyla kıraat *isnatlarının* geriye dönük olarak yapıldığını öne sürer (s. 111-16). Örnek olarak İbn Âmir'in (ö. 118/736) *isnadını* ele alır. İlk olarak İbn Âmir'in *isnadının* Mugire b. Ebi Şihâb (ö. 91/710) marifetiyle Hz. Osman'a dayandığını ifade eder. Ardından Zehebi'den (ö. 748/1348) aktarımda bulunarak Mugire'nin sadece İbn Âmir marifetiyle bilindiğini ve hakkında çok fazla bilgi olmadığını yazar (s. 116). Yazar bu bağlamda ayrıca Taberi'den; Hz. Osman ile Kur'an kıraatlerini çalışan herhangi birine aşina olmadıklarını, olsalardı kesinlikle Hz. Osman'ın yakınlarından birini de bilmeleri gerektiğini, bununla birlikte ondan sadece birkaç vecih aktarıldığını ifade ederek Taberi'nin Mugire'ye yönelik eleştirilerine yer verir (s. 117). Yazar, bir bakıma sahabeye atfedilen *isnatların* hâlâ muğlak taraflarının olduğunu söyler. *Udûl* olan sahabeye kıraatleri atfetmek onların geçerliliğini vazetme noktasında muhtemel şüpheleri ortadan kaldırır ama burada da açıklanması gereken bazı hususlar vardır: Nâfi', İbn Kesîr ve Ebû Amr b. Alâ'nın *isnatları* ve *yedi harf* olgusu aynı sahâbiye; Übey b. Kâ'b'a dayanmaktadır (s. 118). Sonuç olarak Nasser'in, kıraatlerin sahabeye *isnadını* imkânsız görmese de zor bir durum olarak değerlendirdiği söylenebilir (s. 122).

Nasser dördüncü bölümde kıraat *rivayetlerinin* aktarılmasında sözlü geleceğin olduğu kadar yazılı geleneğin de önemli olduğunu ve aynı zamanda

4 İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'â* , s. 45.

onun kullanıldığını göstermeye çalışır (s. 4).⁵ İbn Şenebüz'ün -ki o, İbn Kesir'in (ö. 120/738) → Kunbül (ö. 291/904) *rivayetinin tarikidir*- herhangi bir okuyuşun kabulünde sahih bir *isnadın* olmasını yeterli görerek onun *resm-i mushafa* uymasını şart koşmaması, yazar tarafından örnek olarak verilir (s. 141). Zira burada yazılı bir metnin/*mushafın* sözlü aktarıma olan üstünlüğü söz konusudur (s. 143). Müellif beş farklı bölgeye gönderildiği ifade edilen (s. 143) *mushaflar* üzerinden konuyu irdelemeye devam eder. O, zikri geçen inceleme için örneklem olarak Ebû Ubeyde'nin (ö. 224/838) *Fezâilü'l-Kur'ân*'ı ile İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) *Kitâbü'l-Mesâhif*'ine özel başlıklar ayırırken Dâni'nin *el-Mukni*"inden yer yer yararlanmayı tercih eder (s. 144-50). İlgili eserlerdeki bilgileri serdettikten sonra onları *Kitâbü's-Seb'a*'dakilerle kıyaslar. Sonuç olarak, yazılı bir belge olarak elimizde bulunan *mushafaların* ciddi anlamda kullanıldığını, dahası onların bir bölgeden bir diğerine aktarıldığını ve aktarıldığı yerlerde de onlar üzerinde düzenlemeler yapıldığını ifade eder (s. 162). Burada zikredilmesini önemli gördüğümüz bir diğer tespit ise, onun, bazı bölgelerde birden fazla *mushafın* olmasına yer yer dikkat çekmesidir (s. 162). Zira, aksi halde elimizdeki verilere göre kendi bölgesindeki *mushafla* okuyuşu uyuşmayan kıraat *imamlarının* aktardıkları *vecihleri* anlamlandırmak zorlaşacaktır (s. 151-54). Müellif, yazılı aktarımın baskın bir role sahip olduğunu göstermek için şu hususların da altını çizir: Erken dönemden itibaren kıraat eğitiminde şahsî *mushafların* kullanılmasıyla (s. 167-69) âlimlerin şahsî yazılı notlarının olması (s. 169-72). Kaldı ki İbn Mücâhid'in de kendisine ait notları vardır ve o da onlara yer yer başvurmuştur (s. 171-72).

Yazar, eserinin son başlığında *Kitâbü's-Seb'a*'yı esas alarak kıraat farklılıklarını oluşturan *ferşü'l-hurûf* ve *usul* meselelerine eğilir. Bu bağlamda hem *ferşü'l-hurûf* hem de *usul* bölümlerini oluşturan özellikleri tâdat eder (s. 183-256). Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu inceleme sadece bir tasvir değil, aynı zamanda ciddi tespit ve tahliller de içermektedir. Mesela yazar, yer yer İbn Mücâhid'in bazı tecvit ve kıraat istilahlarına yüklediği anlamı izah ederek söz konusu kavramlarda yaşanan anlam kırılmasına dikkatleri teksif eder (s. 191, 200, 204, 207-208). Haklı olarak bugün kendilerine yüklediğimiz anlamlarla *Kitâbü's-Seb'a*'da geçen terminolojiyi ele almanın yanlış olacağını ifade eder (s. 191). Müellif bu başlıkta ayrıca İbn Mücâhid'in *iki râvi kanonu* dışında kalan *râvilere* nispetle yer verdiği aktarımların da altını çizir (s. 196, 198). Bütün bunları yaparken verdiği örneklerle birlikte *Kitâbü's-Seb'a* ile diğer kıraat kitaplarını karşılaştırmamıza imkân tanır (s. 201-2, 213, 215, 216-17, 222-23).

5 Nasser, 2022 yılında aynı konuyu farklı bir perspektiften ele alan makale yazmıştır (bk. Nasser, "Variations on a Theme by Muḥammad", s. 388-409).

Yazar eserini şekillerle (s. 92-99, 112-15) ve tablolarla (s. 145-50, 262-886) zenginleştirmiştir. Bunları yaparak aslında okuyucunun işini kolaylaştıran Nasser, her ikisine erişimi daha kolay kılmak adına QR kodu kullanmıştır. Ayrıca Nasser'in temel tezlerini delilleriyle birlikte ispat ettiği, Arapça, İngilizce, Almanca ve Fransızca olmak üzere dört farklı dilde yazılan kaynakları kullandığı ve dil açısından akıcı ve anlaşılır bir dile sahip olduğu ifade edilmelidir.

Netice itibarıyla Nasser'in *The Second Canonization of the Qur'an* eseri; *iki râvi kanonunun* hangi dönemde şekillendiğini ve bunun şâz kavramına yansımalarının nasıl olduğunu *göstermesi*, İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-Seb'â'sı* üzerinden hadis ve kıraat ilmi arasındaki irtibatı *tespit etmeye çalışması* ve *kıraat ıstılahlarının dönemden döneme ne derece farklılaştığını göstermesi açısından şimdiye kadar yapılan çalışmalardan ciddi anlamda ayrılmaktadır*. Yazarın söz konusu çalışması, kıraat eserlerinin salt *rivayetlerden oluşmadığını* göstererek tutarlı bir kıraat tarihi tasavvuruna sahip olabilmek için diğer kıraat eserlerinin disiplinler arası bir perspektifle incelenmesi gerektiğini ve ayrıca kıraat ve tecvit ıstılahlarının dönemsel olarak nasıl bir anlam genişlemesine uğradığını tespit etmeye olan ihtiyacı gündeme getirmektedir.

Bibliyografya

- İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'â fi'l-kirâât*, nşr. Şevki Dayf, Kahire: Dârü'l-maârif, 1972.
- İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, nşr. Eymen Rüşdi Süveyd, I-V, Dımaşk: Dârü'l-Gavsâni, 2019.
- Nasser, Shady Hekmat, "The Two-Râwî Canon before and after ad-Dâni (d. 444/1052-3): The Role of Abû t-Ṭayyib Ibn Ghalbûn (d. 389/998) and the Qayrawân/Andalus School in Creating the Two-Râwî Canon", *Oriens* 41/2 (2013): 41-75.
- Nasser, Shady Hekmat, "Variations on a Theme by Muḥammad: Did Literacy Supersede the Orality of the Qur'an?", *Dead Sea Discoveries*, 29/3 (2022): 388-409. <https://doi.org/10.1163/15685179-02903006>